

Српска војничка гробља из првог светског рата у Бизерти и Мензел-Бургиби, у Тунису

Арх. ГОРДАНА СИМИЋ

Споменици српског порекла ван граница наше земље представљају посебну групацију у нашем културном и градитељском наслеђу. То је мноштво споменика културе различитих обележја, које везује, пре свега, заједничка компонента њиховог историјског значења. Најбројнија међу њима су свакако војничка гробља из првог светског рата.¹ Она представљају потресне доказе о борби српске војске и народа у бурним данима 1914—1918. године.

Савремено друштво и служба заштите чине велике напоре да се организује рад на изучавању ових споменика и предузму потребне мере заштите и уређења. До сада су нека од ових гробља у целини проучена, обновљена и уређена², на неким се тренутно изводе конзерваторски радови³, али је већина, ипак, препуштена времену и пропадању.

Крајем 1980. године окончани су радови на рестаурацији и уређењу Српских војничких гробља у Бизерти (Bizerte) и Мензел-Бургиби (Menzel Bourgiba), у Тунису. Ова гробља спадају свакако у ред мање познатих, далеких и ретко посећених, али се, и поред тога, због свог историјског значаја сврставају међу највреднија (сл. 1). Имајући у виду све ове чињенице, покушаћемо да што је могуће боље осветлимо боравак српске војске у Тунису и настанак ових гробља, као и да образложимо изведене радове. Међутим, догађаје који су се збивали у Тунису у раздобљу од 1916. до 1918. године, односно долазак и боравак српске војске, није могуће разјаснити а да се при том не осврнемо на историјске прилике које су им претходиле.

Војничка гробља и време њиховог настајања

Сјајни успеси српске војске у биткама на Церу и Колубари донели су период мира, затишја и опоравка, све до октобра 1915. године. Тада нико није могао ни слутити да ће се та иста 1915. година тако трагично завршити и да ће Аустро-Угарска предузети такву офанзиву која ће натерати српску војску на повлачење ка југу. Непријатељски план операције је предвиђао опкољавање и потпуно уништење српске војске. Због тога је српска Врховна команда 25. новембра 1915. године упутила директиву о повлачењу војске преко Црне Горе и Албаније, ка Скадру и Драчу.⁴ Ово је била

једина могућност да се спасе војска, а легендарно повлачење преко црногорских и албанских планина биће записано у историји не само српског народа.

Повлачење је започело 3. децембра 1915. године и одвијало се у три правца, према плану који су сачинили команданти армија.⁵ Повлачење је текло веома тешко и споро, јер је војска била исцрпљена и болесна, путеви залеђени, а велики број избеглица је пратио војску (сл. 2). Најтеже је страдала прва група, која је ишла преко Црне Горе. Она је стигла у регион Скадра између 15. и 21. децембра 1915. године, а Прва армија, која је штитила одступницу, заједно са црногорском војском, стигла је у Скадар тек између 7. и 11. јануара 1916. године.⁶ Друга група је стигла у Елбасан 7—12. децембра 1916. године и наставила ка Драчу и Валони, док је трећа група стигла у Љеш 13. децембра 1915. године.⁷ Сматра се да је током повлачења кроз Црну Гору и Албанију

¹ Војничка гробља из Првог светског рата налазе се широм Европе и на северу Африке. Навешћемо само нека: Албанија — Драч, Каваја, Љеш, Скадар, Тирана; Алжир — Алжир; Аустрија — Ашах, Нежидер, Фрауенкирхен; Белгија — Лијеж; Бугарска — Софија; Грчка — Агиос Матеос, Видо, Солун; Мађарска — Баја, Болдогасоњ, Сегедин; Румунија — Арад, Међидије, Сате Маре; Тунис — Бизерта, Мензел-Бургиба; Француска — Париз; Чехословачка — Јидринковце, Олумуц, Тренчин, и многа друга.

² За сада је једино проучено и истражено Српско војничко гробље Зејтинлик у Солуну. Списак сахрањених војника је састављен и објављен у књизи М. Опачића, Солунски фронт — Зејтинлик, Београд 1978.

³ Од 1981. године изводе се радови на санацији маузолеја на острву Виду и споменику Дринској дивизији у Агиос Матеосу, на Крфу.

⁴ Србија и Црна Гора — Први светски рат, I, (Група аутора), „Обод“ — Цетиње 1975, 225.

⁵ План повлачења српске војске сачинили су војвода Живојин Мишић, командант I армије, војвода Степа Степановић, командант II армије, генерал Павле Јуришић-Штурм, командант III армије и генерал Михаило Живковић, командант Одбране Београда.

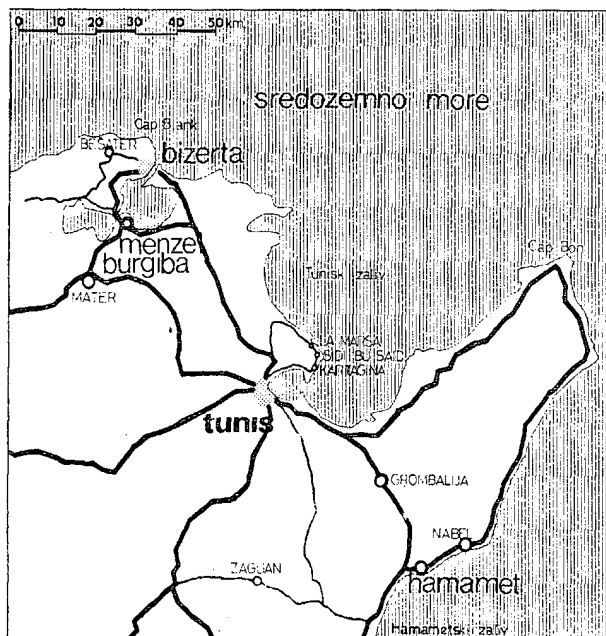
План повлачења је усвојен 1. децембра 1915. године. Одлучено је да улогу заштитнице преузме I армија и то за све време повлачења.

⁶ Србија и Црна Гора, 231.

⁷ А. Стојићев, Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912—1918. године, Београд 1932, 480.

страдало око 72.000 војника и знатан број избеглица.⁸

Наша војска се прикупљала у Скадру, Сан Ђовани ди Медуи, Драчу и Валони. Међутим, поред свих напора и очекивања, прихватање српске војске није било најбоље организовано, тако да је главнини војске наређено да настави пешице ка Драчу и Валони. На интервенцију руске владе, започете су убрзане припреме за евакуацију. Француска морнарица је прва обезбедила транспортне бродове, а одмах потом и Италија. Одлучено је да Крф буде база за опоравак и излечење главнине српске војске.

Сл. 1. Карта дела Туниса са положајем српских војничких гробова из Првог светског рата

Fig. 1. Plan d'une partie de la Tunisie avec les emplacements des cimetières militaires serbes de la Première guerre mondiale

Евакуација војске је започела 14. јануара и трајала је до 19. фебруара 1916. године⁹ и укупно је евакуисано око 151.000 војника и скоро 15.000 избеглица. Познато је да су први транспорти кренули из луке Сан Ђовани ди Медуа (данас Медова) и да је евакуација трајала од 15. до 19. јануара 1916. године, при чему је евакуисано 8.500 војника и 3.500 избеглица. Ово пристаниште је напуштено 23. јануара 1916. године због сталног непријатељског бомбардовања (сл. 3).¹⁰

Главнина војске је евакуисана из Драча, и то од 28. јануара 1916. године. Из ове луке је транспортовано 90.000 војника и 5.000 избеглица¹¹ и то теретним бродовима »Апсона« и »Lutezia« као и ратним бродом »Sardinia«. Ови бродови су превозили војску само до Валоне. У Валони је укрцано још 52.000 војника и це-

локупна војска је путничким прекоокеанским бродовима »Principe Umberto«, »Regina Elena«, »La Provence« и »Sainte-Anne« евакуисана до главног одређишта на острво Крф.¹²

Веома је тешко тачно утврдити број евакуисаних српских војника за Тунис, као и време и место одакле су кренули први транспорти. Подаци којима располажемо у погледу броја пребачених у Тунис веома су различити и крећу се од 9.000¹³ до 12.000 војника.¹⁴ Чини се да ово друго можемо прихватити као тачно, јер заједно са бројем од 139.000 пребачених на острво Крф одговара укупном броју евакуисане војске.

Располажемо једним податком да се Х кадровски пук Комбинованог одреда први укрцао у Драчу 27. децембра 1915. године и кренуо за Тунис.¹⁵ Сматрамо да се овај податак може прихватити само у погледу датума, али не и места укрцавања.¹⁶ Други податак говори да је Х пук Шумадијске дивизије кренуо 31. децембра 1915. године за Бизерту из луке Сан Ђовани ди Медуа.¹⁷ У прилог овоме иде и један навод да је француска влада 26. децембра 1915. године донела одлуку да први транспорти крену за Бизерту, а да је тек 5. јануара 1916. године договорено да Крф буде главно одређиште.¹⁸ Ако се овај навод прихвати као тачан, онда се може закључити да су транспорти за Тунис кренули пре систематске евакуације војске, која је почела тек 14. јануара 1916. године. Сматрамо да су транспорти за Тунис кренули, пре свега, из луке Сан Ђовани ди Медуа, где је и била прва

⁸ У литератури се наилази на различите податке о броју настрадалих војника током повлачења. Углавном се помиње број од 60.000 до 80.000. Ми се позивамо на податак из књиге Србија и Црна Гора, 231.

⁹ Србија и Црна Гора, 234..

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² Имена бродова су утврђена на основу казивања и објављених сећања преживелих ратника. Упућујемо на: М. Јаћимовић, Слово ратниково, Чачак 1980, и Кроз Албанију 1915—1916, Београд 1968.

¹³ М. Опачић, Солунски фронт — Зејтинлик, Београд 1978, 48; Војна енциклопедија, књ. 9, Београд 1967, 132.

¹⁴ Србија и Црна Гора, 297.

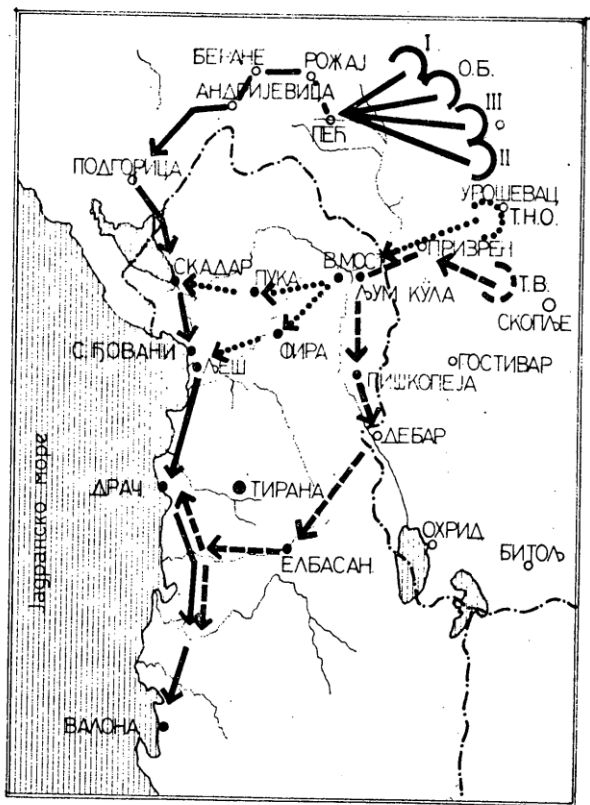
¹⁵ Н. Гиздавић, Српска Африкијада, Београд 1922, 12.

¹⁶ Војна енциклопедија, књ. 7, 332.

Наводи се да су Комбинована и Коњичка дивизија евакуисане 22. марта 1916. године, међу последњима, пошто су до тада биле задржане да штите и обезбеђују Валону.

¹⁷ Д. Трифуновић, Стрељасмо нашег мајора Јанковића — Слово ратниково, Чачак 1980, 46.

¹⁸ Кроз Албанију 1915—1916, 452.

I ГРУПА — I, II, III, АРМИЈА И ОДБРАНА БЕОГРАДА
II ГРУПА — ТИМОЧКА ВОЈСКА
III ГРУПА — ТРУПЕ НОВИХ ОБЛАСТИ

Сл. 2. Правци повлачења српске војске 1915. године преко Црне Горе и Албаније

Fig. 2. Les directions du retrait de l'armée serbe en 1915 à travers le Monténégro et l'Albanie

концентрација главнине српске војске. У литератури се наводи да су у Тунис пребачени регрути и тешки болесници и рањеници. Други подаци указују да је и из Валоне такође вршена евакуација за Бизерту.¹⁹ Према сећању неких ратника, мањи део војске је, доспевши на Крф, после медицинске тријаже, морао бити транспортован у Тунис.²⁰

Прихватање српске војске у Тунису било је у потпуности организовано. Бродови са рањеницима и болесницима пристизали су у Бизерту, најсевернију туниску, ондашњу француску, луку. Српским војницима је приређен свечани дочек. Француске ратне лађе су испловиле у сусрет бродовима са српском војском, да је поздраве и уведу у пристаниште Бизерте, где их је чекало окупљено француско и туниско становништво. Адмирал Геprat је пожелео добродошлицу и брз опоравак српским војницима.

Смештај војске био је организован у самој Бизерти, у касарни Ламберт.²¹ Данас у Бизерти постоји једна касарна на удаљености од око 300 m од Српског војничког гробља (сл. 4).

Архитектонске карактеристике ове грађевине одговарају малобројним сачуваним фотографијама поменуте касарне. Може се закључити да је то некадашња касарна Ламберт, у којој је организован први одмор и преноћиште српске војске. Војници су у касарни остајали само два дана²², па се може претпоставити да су за то време састављани спискови приспелих, а касније је ту, вероватно, вођена и евиденција умрлих.

Даље распоређивање и смештај вршени су у зависности од здравственог стања приспелих војника. Тешки болесници упућивани су у болницу Сион, која се налазила у центру Бизерте.²³

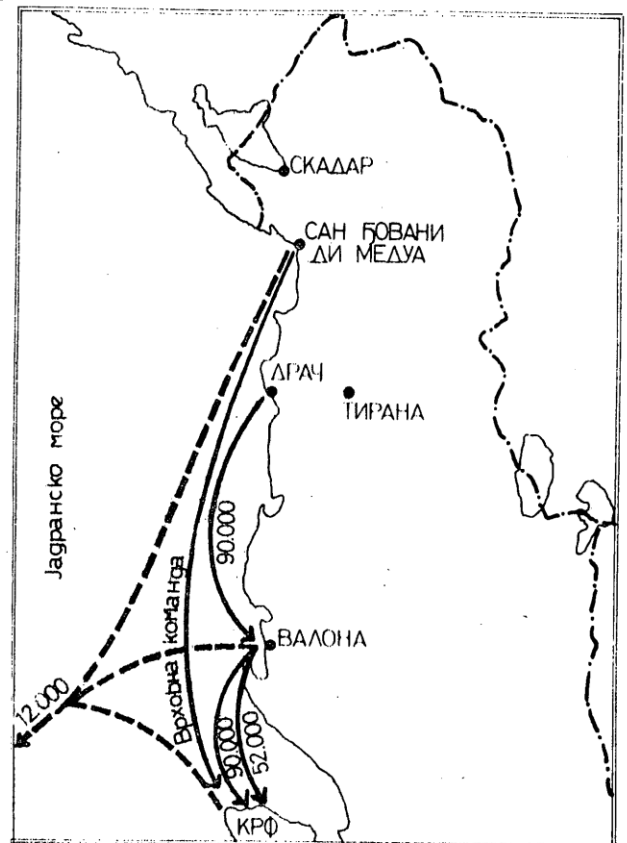
¹⁹ Кроз Албанију 1915—1916, Београд 1968, 78.

²⁰ Б. Ђирковић, Бос кроз Албанију — Слово ратниково, 112.

²¹ Српска Африкијада, 18.

²² Исто.

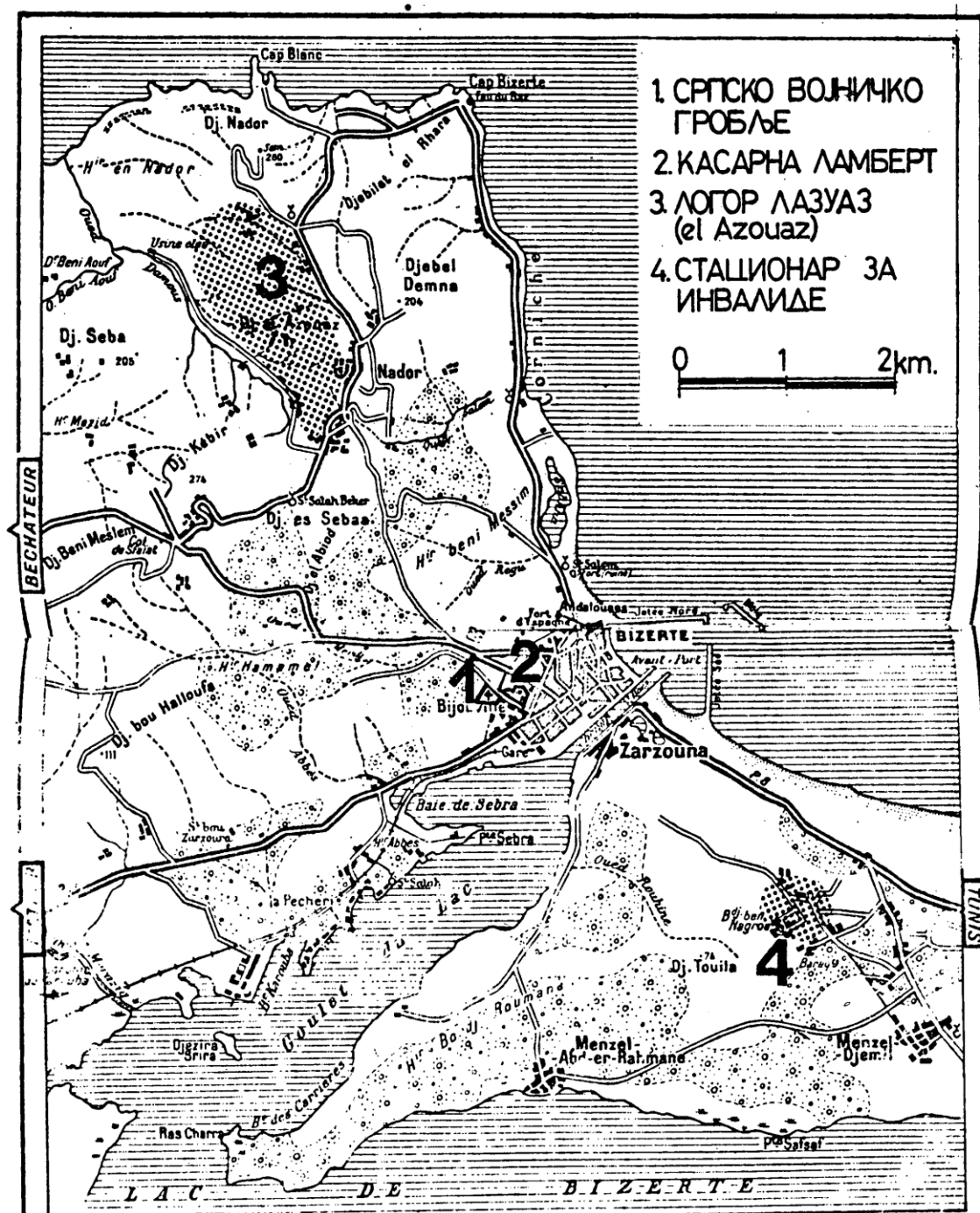
²³ На основу усменог казивања преживелог ратника Милана Гвозденовића из села Жиче, код Краљева.

— ПРАВИ ЕВАКУАЦИЈЕ ВОЈСКЕ НА КРФ
- - - ПРАВИ ЕВАКУАЦИЈЕ ВОЈСКЕ ЗА ТУНИС

Сл. 3. Правци евакуације српске војске на Крф и у Тунис

Fig. 3. Les directions de l'évacuation de l'armée serbe vers le Corfou et la Tunisie,

Сл. 4. План Бизерте

Fig. 4. Plan de Bizerte

Инвалиди су остајали у касарни Ламберт, или су смештани у стационар у арапском селу Бен Негри²⁴ (B. ben Nagrou), удаљеном око 3 km од Бизерте. Лакши болесници, као и реконвалесценти, одлазили су у војне логоре.

У Тунису су постојала два војна логора. Један се налазио у Мензел-Бургиби (раније Фервил, а потом Сиди Абдалах), око 20 km југозападно од Бизерте, са друге стране бизертског канала. О овом логору немамо других прецизнијих података, па ни његова убијација није могућа.

Други логор, данас познатији, Лазуаз (el Azouaz), био је на око 4,5 km северно од Бизерте. Подаци у литератури указују да се налазио на висоравни између најсевернијег туниског рта Кап Бланка и Бизерте. Са југозападне стране висорава је затворена брдом Надор.²⁵ Током боравка у Тунису обилазили смо тај терен и закључили да је то данас део града Бизерте, звани Корниш (Corniche), са луксузним вилама и хотелским комплексом.

²⁴ Српска Африкијада, 20.

²⁵ Исто, 15.

Сл. 5. Капела на Српском војничком гробљу у Бизерти — стање пре радова (снимио Ђ. Митровић)

Fig. 5. Chapelle du cimetière militaire serbe à Bizerte — état d'avant les travaux (Photo Dj. Mitrović)

По доласку у овакве прихватне логоре, српска војска је прво подизала шаторе за смештај, који су временом замењивани баракама. Помиње се да је у логору Лазуаз било 200 барака.²⁶ Највећа пажња се посвећивала реорганизацији и опоравку војске, тако да су веома брзо организоване и редовне војне вежбе. Понекад су чак у Бизерти одржаване и смотре (параде) српске војске. У логору Лазуаз је отпочела да ради и Подофициска школа, у којој се школовало око 450 питомаца.²⁷ Добровољци, који су долазили у Бизерту преко Команде југословенског добровољачког пука, имали су систематски организовану војну обуку. Средином априла 1916. године почео је превоз оспособљеног дела српске војске за Солун, одакле су кренули на Солунски фронт.²⁸

Тежи болесници и инвалиди остали су и даље у логорима, где се живот постепено нормализовао. Започета је и изградња црква, у виду барака сличних онима за становање. Свештеници су одржавали обреде, како о православним празницима, тако и приликом сахрањивања.

Временом се указала потреба за организовањем и неких других активности, тако да је у Бизерти почела да ради штампарија у којој је покренуто издавање листа „Напред“. Основана је школа за слепе и инвалиде, као и Музичка школа коњичке дивизије. Организоване

су изложбе занатских радова инвалида, као и изложбе радова сликара и вајара — војника. У то време у Бизерти су били на лечењу академски сликари Јосиф Цар, Миодраг Петровић, Душан Васиљевић и вајари Илија Коларовић, Добросав Богдановић и други.²⁹

О активности српских војника у Тунису не може се говорити а да се не помене и изградња позоришта у Лазуазу, по угледу на слична француска ратна позоришта. За организацију позоришта је нарочито значајно било присуство Душана Гинића, путујућег глумца, по чијим је саветима инжењер потпоручник Бора Лазаревић израдио пројекат. Позориште је могло да прими око 3000 посетилаца. Било је лучног облика и саграђено на падини. Сцена је била широка 8 m а дубока 10 m и имала је посебан простор за оркестар. Сцена и гледалиште су зидани од тесаног камена на бетонској подлози³⁰, али се до данас, на жалост, нису очували, у шта смо се уверили обиласком терена.

²⁶ Исто, 16.

²⁷ Исто.

²⁸ Солунски фронт — Зејтинлик, 56 и 59.

²⁹ С. Јанић, Српско војничко логорско позориште у Лазуазу, Театрон, 1, Београд 1976, 32.

³⁰ Исто, 31.

Сл. 6. Надгробни споменици у оквиру Српског војничког гробља у Бизерти, стање пре радова (снимио Ђ. Митровић)

Fig. 6. Monuments funéraires au cimetière militaire serbe de Bizerte — état d'avant les travaux (Photo Dj. Mitrović)

Поред Д. Гинића у Тунису су боровили и глумци Душан Раденковић, Душан Животић, Александар Златковић, Мирослав Крстић-Штиха и други.³¹ Они су се поред глуме уједно бавили и режијом. Најрађе гледани комади били су: *Ћидо*, *Хајдук Вељко*, *Ивкова слава*, *Кнез Иво од Семберије*, *Јазавац пред судом*.³² Сценографију и кулисе радили су млади сликари-војници.

Од целокупне активности и боравка српске војске у Тунису данас готово да нема никаквих материјалних остатака осим два војничка гробља, од којих се једно налази у Бизерти, а друго у Мензел-Бургиби. Познато је да је постојало и гробље у самом граду Тунису, које је касније уништено због потребе ширења и савремене урбанизације града. Током боравка у Тунису нисмо успели, уза све уложене напоре, да прикупимо било какве податке о овом гробљу.

Војничко гробље у Бизерти данас је у склопу католичког цивилног гробља и захвата простор величине 27 m x 24 m. Простор гробља са свих страна уоквирују високи чемпреси, а у средишту се налази капела (сл. 5). Улаз у капелу је на западној страни, кроз врата од кованог гвожђа, једноставне обраде. Унутрашњост капеле је димензија 3,2 m x 4,0 m. На источном зиду налазе се три иконе у функцији иконостаса. Централна икона је *Распеће Христово*,

а лево и десно од ње налазе се *Христ* и *Богородица са Христом*. Иконе су сликане у техници темпера на платну и рад су нашег сликара Миодрага Петровића (1888—1950).³³ Под капеле је урађен од мермерних плоча, а испод њега се налази затворена костурница. Архитектонска обрада фасада капеле је веома скромна. Зидови су рађени од камена лошег квалитета, резаног у правилне блокове рустичне обраде. Чини се да је капела убрзо омалтерисана споља, управо због слабог квалитета камена и неповољних климатских услова. Архитектонска пластика (венци, оквири, портал и стубови) рађена је у бетону.

Са спољне стране капеле налази се укопана костурница, чија је горња плоча у нивоу те-

³¹ Исто.

³² Исто, 36.

³³ З. Кулунџић, *Сликар Миодраг Петровић*, Београдске општинске новине, 4, Београд, април 1940, 379. За време боравка у логору у Сиди Абдалаху (Мензел—Бургиба), поред поменутих икона М. Петровић је насликао и композицију *Христово рођење*, величине 4,5 m x 3 m која је поклоњена католичкој цркви у Мензел—Бургиби. Током боравка у Тунису нисмо проверили да ли се слика и данас тамо налази. Зна се да је М. Петровић осликао и завесу за војничко позориште у Лазу-азу, али данас није познато где се она налази. Значајни су његови портрети српских војника, као и портрет адмирала Гепрата.

рена. Вероватно је првобитна костурница била недовољно велика да прими све посмртне остатке, те је морало да дође до накнадног проширења. У обе костурнице је сахрањено укупно 675 војника, чија су имена уклесана на мермерној плочи која се налази на фасади. За сваког војника је уписано пуно презиме и почетно слово имена.

Око капеле, у полукругу, налази се дванаест надгробних споменика, које су породице или другови подигли умрлим борцима (сл. 6). Сви споменици су различите обраде и изгледа, а израђени су од пешчара веома лошег квалитета. На сваком споменику уписано је име, презиме и датум смрти сахрањеног.

Према очуваним старим фотографијама, може се закључити да је гробље првобитно захватало далеко већи простор, а да је сахрањивање било појединачно. Сваки гроб је био обележен дрвеним крстом на коме је стајало име и презиме сахрањеног, година рођења и година смрти. У подножју крста налазила се посебна дрвена таблица са бројем гроба, што указује

на закључак да је тада вођена тачна евиденција о сахрањивању. Није познато када је капела са костурницом изграђена. Према објављеним фотографијама у књизи *Српска Африкијада*, очигледно је да је капела саграђена и освећена у време боравка српске војске у Тунису, односно у периоду од 1916—1919. године. Међутим, не постоје никакви подаци који би нам указали када је извршена ексхумација гробова.

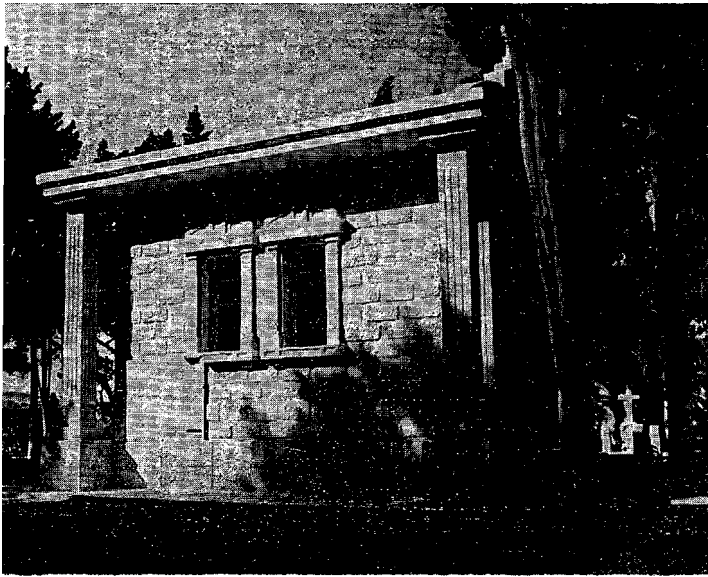
Војничко гробље у Мензел-Бургиби данас се такође налази у оквиру цивилног католичког гробља, која се још увек користи за сахрањивање. Захвата површину од око 102 m x 36 m и није посебно ограђено. Данас немамо податке на основу којих бисмо могли поуздано да сагледамо првобитни изглед гробља. Може се претпоставити да већих измена није било и да је сачувано у некадашњем оквиру (сл. 7). Сигурно је да у склопу овог гробља није постојала капела.

Сахрањивање је вршено у појединачним гробовима, који су обележени крстовима. Крст је

Сл. 7. Општи изглед Српског војничког гробља у Мензел-Бургиби, пре извођења радова (снимио Ђ. Митровић)

Fig. 7. Vue du Cimetière militaire serbe à Menzel Bourguiba avant les travaux effectués (Photo Dj. Mitrović)

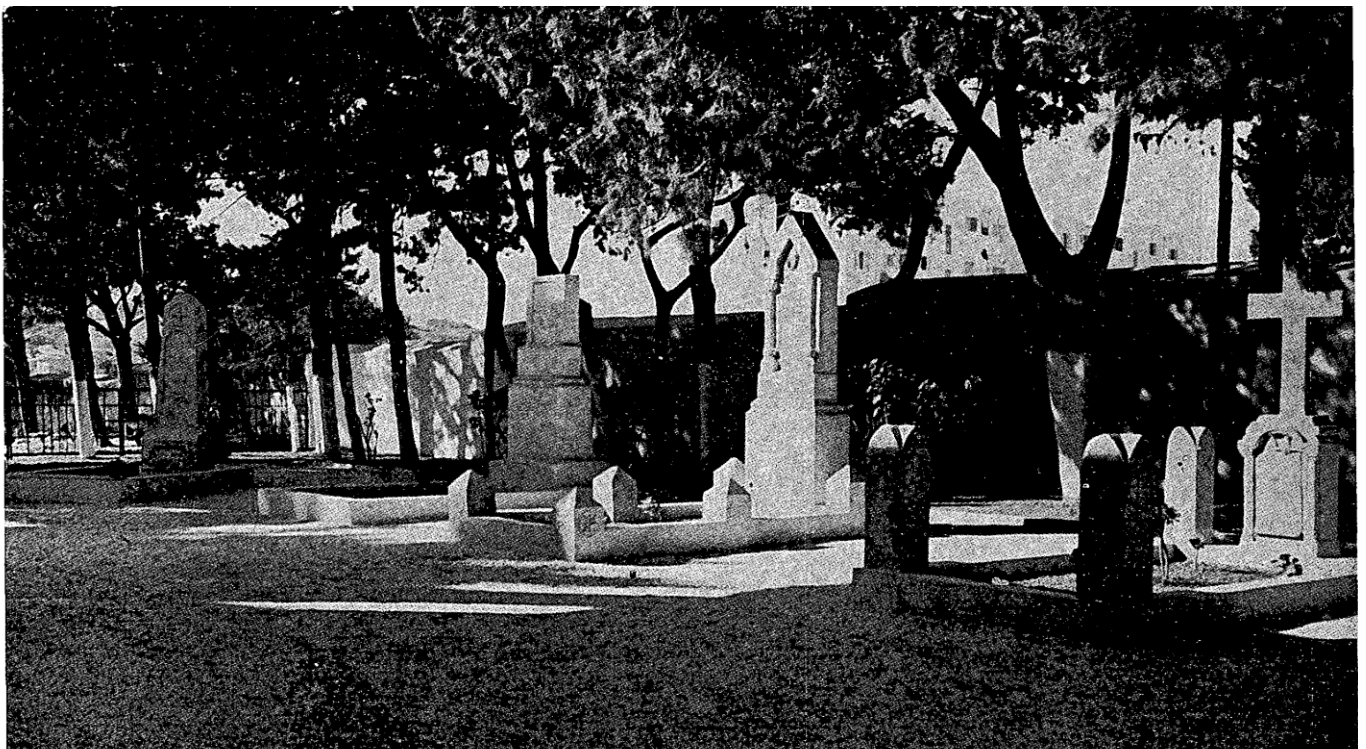

Сл. 8. Бизерта, изглед капеле после изведених конзерваторских радова

Fig. 8. Bizerte — vue de la chapelle après les travaux de conservation

израђен у виду стилизованог мача пободеног у земљу, са ловоровом гранчицом и орденом Француског ратног крста. Сви крстови су распоређени у правилне редове, што је иначе

Сл. 9. Бизерта, Надгробни споменици после изведених конзерваторско-рестаураторских радова

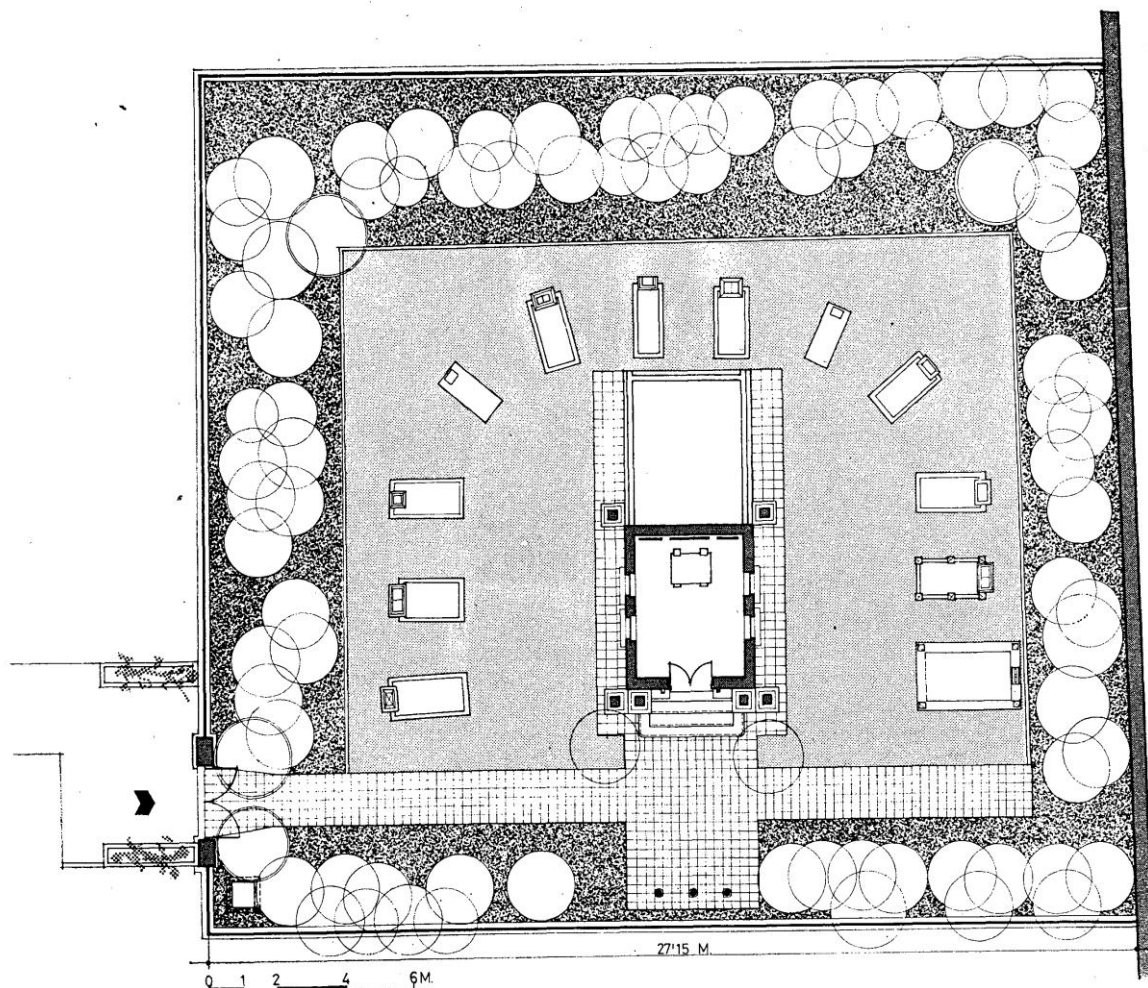
карактеристично за војничка гробља. На оваком крсту се налази таблица с именом и презименом сахрањеног, јединицом у којој је служио и пуним датумом смрти, а на многима пише и место рођења.

Данас се на овом гробљу налази 1048 крстова, од којих је 20 без табlice са именом (временом су уништене), а 57 са ознаком „непознати војник“. Са сигурношћу се може тврдити да је у многим гробовима било двојног сахрањивања. На 22 крста се налази још по једна таблица с именом другог сахрањеног. По правилу, она је увек изнад табlice првог сахрањеног војника. На 210 крстова данас се налазе само завртњи којима су ове табlice биле причвршћене, па се може претпоставити да је и у њима било двојног сахрањивања, али да су табlice касније нестале. Ако се ова претпоставка усвоји као тачна, онда се може закључити да је у Мензел-Бургиби сахрањено укупно 1280 српских војника, од којих су позната имена само 993 војника.

Недалеко од Српског војничког гробља налази се маузолеј кружне основе, испод кога је заједничка костурница француских и српских војника. Данас није познато колико је војника сахрањено у овој костурници.

Fig. 9. Bizerte — Monuments funéraires après les travaux de conservation et de restauration

СРПСКО ВОЈНИЧКО ГРОБЉЕ ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА ОД 1916-1918 У БИЗЕРТИ – ТУНИС
Cimetière militaire Serbe de la Première guerre mondiale de 1916-1918 à Bizerte – Tunisie

Сл. 10. Пројекат уређења Српског војничког гробља у Бизерти

О Српском војничком гробљу у Мензел-Бургиби не располажемо подацима који би нам указали на време његовог настанка. Али, систематизовањем и упоређењем спискова сахрањених може се закључити да је гробље формирано од 1916. до 1919. године. Датум сахране првог војника је јануар 1916 (Ивановић Илија, редов 3. батаљона Првог пешадијског пука), а последњег јануар 1919. године (Дерановић Таса, редов 5. пешадијског пука). На основу неких објављених фотографија у *Српској Африкијади*, очигледно је да је гробље сачувало првобитни

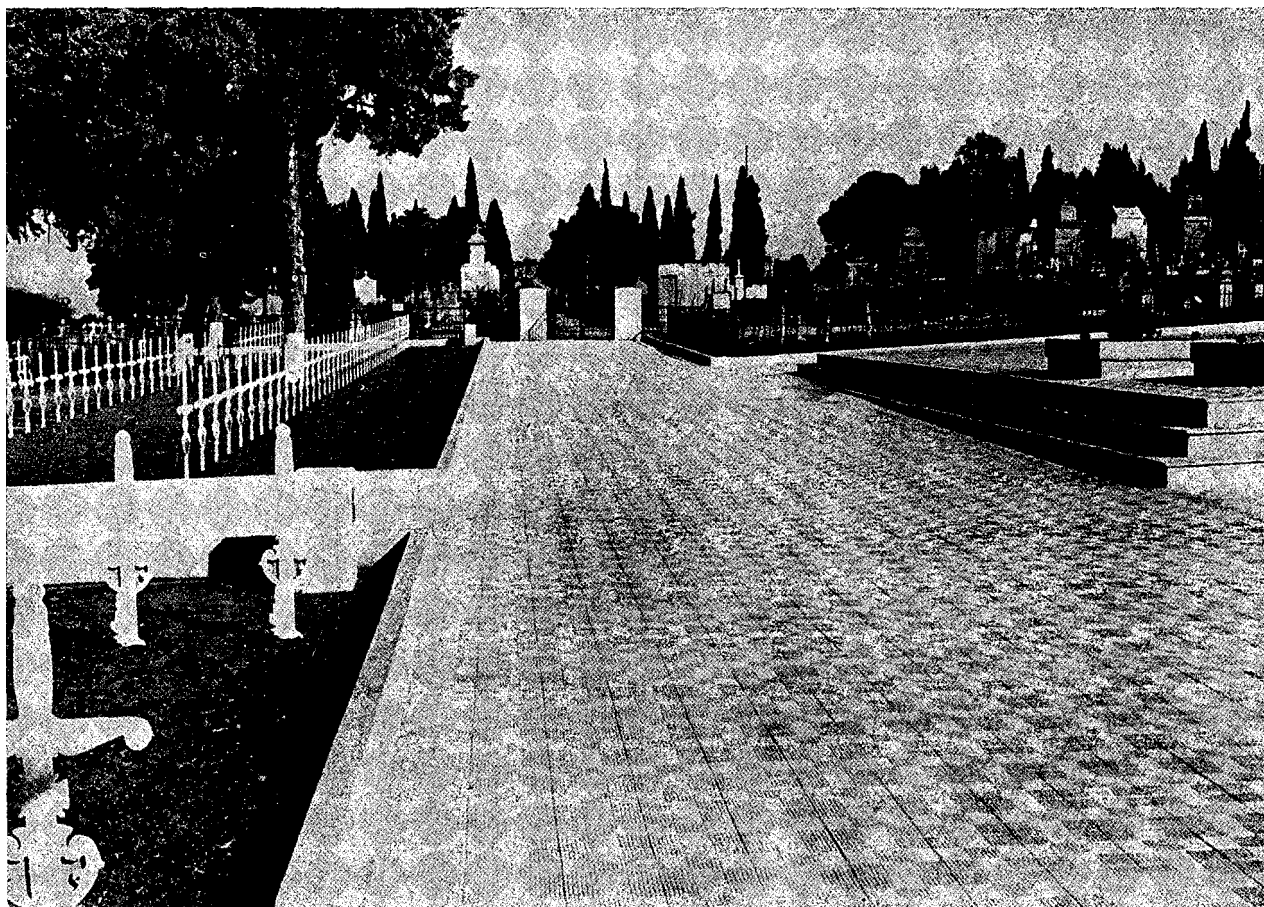
³⁴ Сарадници Завода арх. Марија Радан-Јовин и арх. техн. Ђорђе Митровић направили су детаљну архитектонску и фотодокументацију за оба гробља. Том приликом пописали су, први пут, имена свих сахрањених војника. Спискови су систематизовани и чувају се у Републичком заводу за заштиту споменика културе.

Fig. 10. Projet d'aménagement du cimetière militaire serbe de Bizerte

изглед, а да су гробови од почетка били обележавани поменутим ливеним крстовима, који су се до данас сачували. Имајући у виду изглед крстова, може се закључити да су израђени по налогу француских власти, које су највероватније изградиле и маузолеј-костурницу.

Заштита и уређење војничких гробља

Од времена настанка српских војничких гробља у Бизерти и Мензел-Бургиби нису предузимане никакве мере заштите и уређења све до 1979. године. Тек 1977. године, на основу званичне сагласности туниских власти, сарадници Републичког завода за заштиту споменика културе обишли су гробља ради стицања увида у њихово стање и том приликом су сачинили детаљну документацију.³⁴ Документација је фор-

Сл. 12. Мензел-Бургиба, део гробља после изведених радова

Fig. 12. Menzel Bourguiba — une partie du cimetière après les travaux effectués

мирана у елаборате и годину дана касније, на основу ње, у Заводу су направљени пројекти за уређење гробља.³⁵

Извођење радова је започето крајем 1979. године, по добијању свих потребних дозвола од надлежних власти у Тунису.³⁶

Војничко гробље у Бизерти, иако мање по обиму, представљало је већи конзерваторски проблем. Капела, која је била врло лошег грађевинског стања, захтевала је обимне санационе радове. Како је армирана бетонска кровна плоча испуцала, долазило је до честог прокишњавања у унутрашњост капеле. Стога је изведена нова бетонска плоча преко које је урађена кровна хидроизолација. На појединим местима президан је завршни венац. Постављени су и олуци за одводњавање крова. У унутрашњости капеле извршено је обијање малтера са зидова, поновно малтерисање и кречење. Прозори су застакљени, а ковано гвожђе је обојено. Фасаде капеле су очишћене од наслага малтера. Како је утврђено да се камен распада и љуспа, извршено је прскање белим цементним млеком са додатком каменог агрегата (сл. 8). Мермерне плоче са именима сахрањених војника у костурници су исполиране, а слова поново освежена бојом.

Иконе које су стајале у капели биле су у изузетно, лошем стању. Неповољни услови у којима су се налазиле (влага са зидова, утицај мора) и време учинили су да се потпуно распадне бојени слој. Иконе су донете у Југославију, где су сликари-конзерватори, сарадници Завода, обавили значајне конзерваторско-рестаураторске радове.³⁷ Конзервиране иконе су враћене у Тунис и данас се поново налазе у капели у Бизерти.

Сложени конзерваторско-рестаураторски посао на надгробним споменицима извели су вајари-рестауратори Народног музеја из Београда.³⁸ Надгробни споменици су очишћени од касни-

³⁵ Пројекте за уређење српских војничких гробља у Бизерти и Мензел Бургиби урадила је арх. Гордана Симић, сарадник Завода, 1978. године.

³⁶ Радови су поверени југословенском предузећу СОУР „Хидротехника“ РО „Хидроенергетика“, која у Тунису изводи велике водопривредне радове. Понуђене послове су прихватили са највећим задовољством.

³⁷ Конзерваторско-рестаураторске радове на иконама извели су академски сликари Рајко Сикимић и Владимир Рашић.

³⁸ На рестаурацији надгробних споменика радили су академски вајари Михајло Пауновић и Миролjub Стаменковић.

јих малтерних и кречних премаза, а сви делови и профили који су недостајали обновљени су у оном степену у коме су то омогућавали подаци на самим споменицима. Такође је извршено и спајање поломљених делова, чишћење натписа, као и заштита самог камена (сл. 9).

Поред грађевинских и конзерваторских радова изведани су и радови на просторном уређењу. Цео терен је нивелисан и насут каменим ризлом, а око капеле је урађен тротоар од белих бетонских плоча. Испред капеле је урађен мањи плато, до кога води прилазна стаза, изведена од истог материјала. Простор Српског војничког гробља је ограђен (сл. 10). Ограда је направљена од елемената гвоздених профила. У огради се налази улазна капија на којој су табле са натписом.

Приликом израде пројекта и извођења радова тежило се томе да се што је могуће више очува аутентичност простора. Коришћени су локални материјали који одговарају том поднебљу и амбијенту.

Војничко гробље у Мензел-Бургиби, по свом карактеру и стању у коме се налазило, дозво-

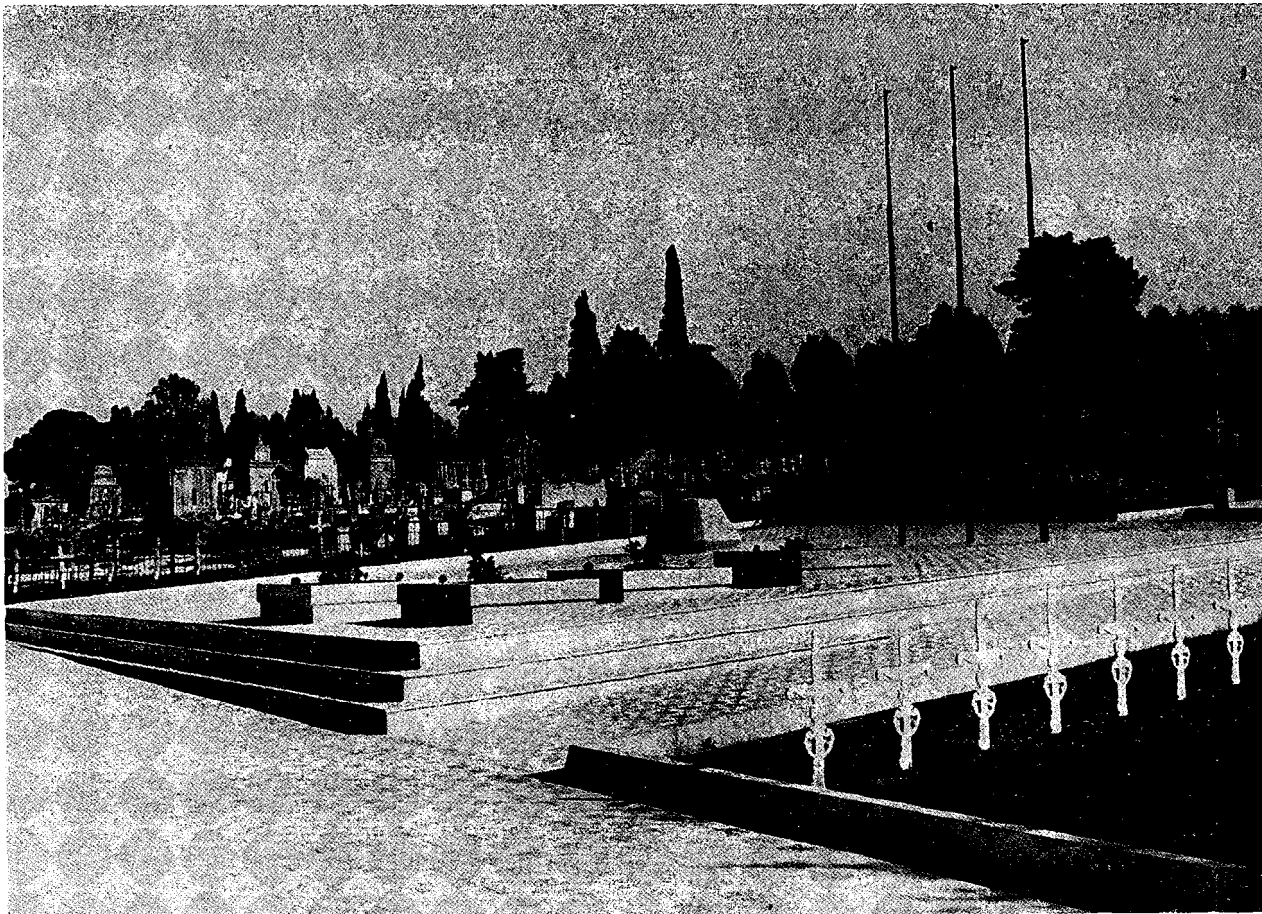
љавало је слободнији урбанистички концепт, којим би се читав простор осмишљено уредио. При томе су поштовани првобитни габарити парцела и комуникације (сл. 11). Гробље је ограђено гвозденом оградом у којој се налази посебна капија. На улазу, поред капије, постављене су табле са натписом на српском, француском и арапском језику. Стаза која води од улаза попличана је белим бетонским плочама, као и стазе између парцела (сл. 12). На централном простору, који је вероватно служио за обреде приликом сахрањивања и парастосе, направљен је плато издигнут од околног терена. На платоу се налазе јарболи за заставе, постамент за венце и жардинијере са зеленилом (сл. 13).

Све парцеле су нивелисане и уоквирене бетонским ивичњацима од белог цемента. Словне ознаке парцела су задржане, али су урађени нови стубови.

Конзервација крстова је изведена тако што су сви извађени из свог лежишта, по редовима, у одређеном смеру. Са крстова је скинута наслага ранијих боја, па су премазани заштитним слојем и белом мат бојом (слонова кост). Вра-

Сл. 13 Мензел-Бургиба, општи изглед централног платоа

Fig. 13. Menzel Bourguiba — vue de la plate-forme centrale

ћани су истим редом, али су учвршћени и заливени у континуалне бетонске греде.

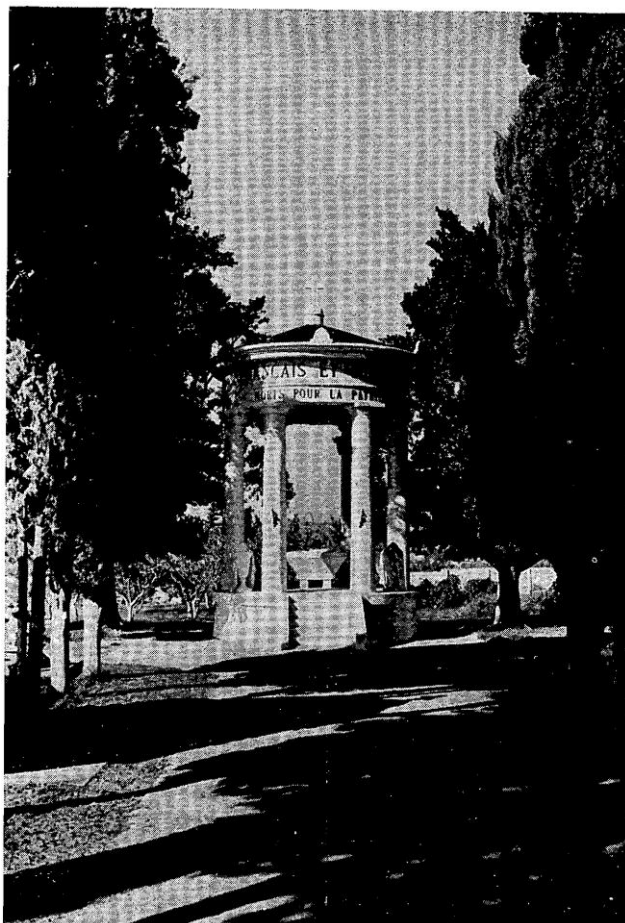
Приликом радова на уређењу гробља вршена је и обнова — замена — постојећег зеленила. Чемпреси који уоквирују простор нашег гробља допуњени су новим садницама. Поред зида су посађене пузавице, а простор парцела је засађен травом. Са унутрашње стране гвоздене оgrade засађена је „жива ограда“.

На маузолеју су такође изведени радови да би се заштитио од даљег пропадања. На крову је урађена хидроизолација, направљен је и монтиран крст, обојен натпис, а цео маузолеј је окречен (сл. 14).

На оба гробља, да би се омогућило редовно одржавање, изграђени су шахтови и доведена је вода. Такође су ангажовани и чувари који ће се бринути о одржавању гробља.

Извођење радова завршено је новембра 1980. године, а инвестициона сума, по обрачуну, износила је 4,267.000 динара. Средства за извођење радова је обезбедио Савезни комитет за питања бораца и инвалида, односно Републички секретаријат за борачка и инвалидска питања. Захваљујући извођачу радова, његовој предусретљивости, разумевању и жељи да радове изведе што квалитетније, може се рећи да су пројекти уређења гробља реализовани у целини на најбољи начин.³⁹

Дана 22. децембра 1980. године, уочи 65-годишњице доласка српске војске у Тунис, група од шеснаест старих ратника посетила је оба гробља. Већина од њих опорављала се 1916—1918. године у логорима у Бизерти и Мензел-Бургиби. Сада су први пут боравили у Тунису после првог светског рата. У њиховој пратњи налазили су се представници Савезног комите-

Сл. 14. Изглед маузолеја на гробљу у Мензел-Бургиби, после изведених конзерваторских радова

Fig. 14. Mausolée au cimetière militaire serbe de Menzel Bourguiba après l'achèvement des travaux de conservation

та за питања бораца и инвалида, Републичког секретаријата за борачка и инвалидска питања, Амбасаде СФРЈ у Тунису, радници „Хидротехнике“ и представници Републичког завода за заштиту споменика културе.

Том приликом положени су венци и одато је дужно поштовање српским војницима, умрлим далеко од отаџбине.

³⁹ Овом приликом морамо да поменемо све раднике „Хидротехнике“, а посебно дипл. инг. Љубена Христова, директора радова у Тунису, и радника Милисаву Ђорђевића, који су изузетним залагањем допринели да се пројекти реализују.

Les cimetières militaires serbes de la Première guerre mondiale à Bizerte et à Menzel Bourguiba, en Tunisie

Arch. GORDANA SIMIĆ

Les monuments d'origine serbe, situés hors des frontières de notre pays, constituent un groupe à part dans l'ensemble de notre patrimoine archi-tectural et culturel. Les cimetières serbes de Bizerte et de Menzel Bourguiba se rangent parmi les cimetières moins connus, éloignés et rarement visités, mais malgré cela leur intérêt historique les fait figurer parmi les plus importants. Les travaux de restauration et d'aménagement de ces cimetières ont été achevés vers la fin de 1980.

Le cimetière militaire serbe de Bizerte fait actuellement partie du cimetière catholique, civil et il s'étend sur une superficie de 27 mètres sur 24, au milieu de laquelle se dresse une chapelle abritant un ossuaire. Attenant à la chapelle, se trouve un autre ossuaire, manifestement ajouté plus tard. Les deux ossuaires contiennent les restes de 575 soldats dont, les noms sont inscrits sur une plaque de marbre encastrée dans la façade de la chapelle. On peut constater que le cimetière couvrait primitivement un espace beaucoup plus vaste et que chaque soldat avait sa tombe. Il n'est pas possible d'établir quand l'exhumation a été effectuée, bien que l'on sache que la chapelle a été construite et consacrée lors du séjour de l'armée serbe en Tunisie, c'est-à-dire dans la période comprise entre 1916 et 1919.

La restauration et l'aménagement de ce cimetière a été une entreprise qui posait de nombreux problèmes au conservateur. La toiture de la chapelle a dû être refaite et enduite d'un revêtement imperméable. A certains endroits la corniche a été remoulée. A l'intérieur de la chapelle les murs ont été décrépis, puis recouverts d'une nouvelle couche de mortier et, enfin, blanchis à la chaux. Les façades de la chapelle ont été d'abord dégarnies de mortier, pour être ensuite peintes au pistolet avec du lait de ciment, mêlé d'un agrégat de pierre. Les plaques de marbre portant les noms des soldats ensevelis dans l'ossuaire ont été repolies et la couleur des caractères a été rafraîchie.

Les icônes qui décoraient la chapelle, et notamment «la Crucifixion», «le Christ» et «la Vierge à l'Enfant», exécutées par notre peintre M. Petrović, étaient gravement endommagées. Ces icônes ont été transportées en Yougoslavie où les peintres-conservateurs, collaborateurs de l'Institut pour la protection du patrimoine de Serbie, ont effectué d'importants travaux de conservation et de restauration.

Les travaux complexes de conservation et de restauration des monuments funéraires entourant la chapelle ont été confiés aux sculpteurs-restaurateurs du Musée National de Belgrade. Les monuments ont été

débarrassés de couches de chaux et de mortiers appliquées postérieurement, puis toutes les parties et les profils qui manquaient ont été reconstitués la mesure où les données offertes par les monuments eux-mêmes le permettaient.

En plus des travaux de construction et de conservation ont été effectués également les travaux d'aménagement de l'ensemble du cimetière. Le terrain a été nivelé et recouvert de gravier, tandis que le trottoir entourant la chapelle a été revêtu de dalles de béton blanc. Une plateforme de peu d'étendue a été formée pour recevoir les mâts à drapeaux. Le terrain du cimetière militaire serbe a été entouré d'une grille.

Le cimetière militaire de Menzel Bourguiba est situé, à son tour, au sein d'un cimetière catholique civil et s'étend sur une superficie de 102 mètres sur 36. Il renferme les restes de 1280 soldats serbes. On peut constater que le cimetière a été constitué en 1916— 1919 et les rares photos conservées attestent qu'il a gardé son aspect primitif.

Vu le caractère de ce cimetière et l'état où il se trouvait, il a été possible d'adopter une conception urbaniste plus libre qui a permis d'aménager l'espace d'une manière pertinente. Le cimetière militaire serbe est entouré d'une grille comprenant une porte. A l'entrée ont été posées des plaques en cuivre jaune portant des inscriptions en serbe, en arabe et en français. La voie qui part de l'entrée, ainsi que celles qui desservent les parcelles, ont été pavées de dalles en béton blanc. L'espace central, surélevé par rapport au terrain environnant, forme une sorte de plateforme où se trouvent les mâts à drapeaux, un socle pour les couronnes de fleurs et des jardinières contenant des plantes ornementales. Toutes les parcelles ont été nivelées et entourées de bordures de chaussée en béton blanc. La conservation des croix a compris l'élimination des couches de peinture précédentes, l'application d'une couche de protection, puis de celle de peinture d'un blanc mat. Elles ont été consolidées et plantées dans le béton des traverses, placées au ras du sol.

Le mausolée a également fait l'objet des travaux visant à empêcher sa dégradation. Le toit a été rendu imperméable, une nouvelle croix a été moulée et installée au sommet du mausolée, la couleur de l'inscription a été rafraîchie et tous les murs ont été blanchis à la chaux.

Les travaux d'aménagement des deux cimetières militaires serbes ont été achevés en novembre 1980.